

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

Є. Ю. Бараш

доктор юридичних наук, доцент, заслужений діяч науки і техніки України, начальник Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ

Є. Є. Курп'єнко

старший інспектор по роботі з персоналом Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ

На початку 2016 року Міністерством юстиції України був даний старт реформі пенітенціарної системи України [1]. Одним із основних пріоритетів цієї реформи визначено питання ресоціалізації засуджених, які тримаються в установах виконання покарань, шляхом зміщення фокусу «на психологічну роботу із засудженими через систему пробації, на отримання ними (засудженими. – Є. Б., Є. К.) додаткових професійних навичок, що, в свою чергу, дозволить збільшити кількість громадян, які зможуть легше повернутися до суспільства» [2].

В умовах цієї реформи актуальності набувають: визначення змісту, який вкладається у поняття «ресоціалізація» та «соціальна адаптація»; вивчення досвіду інших країн щодо реалізації цих процесів; аналіз існуючих в Україні засобів для реалізації цих процесів, проблемних питань,

які виникають при цьому, та можливих шляхів їх вирішення.

У пенітенціарних системах країн Європи основними засобами, що сприяють ресоціалізації злочинців, вважаються загальноосвітнє і професійне навчання, продуктивна праця. Крім цього, особлива увага приділяється соціальній роботі із засудженими.

Право на освіту є одним з найважливіших соціальних прав засудженого, яке здійснює значний вплив на його виправлення і подальшу соціальну адаптацію в суспільстві після звільнення. Це право закріплено як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях різних країн світу.

Реалізація освіти в місцях позбавлення волі регламентована Європейськими пенітенціарними правилами (2006 р.) ст. 28 п. 1, які зобов'язують кожну пенітенціарну установу прагнути надати всім ув'язненим доступ до освітніх

програм, які повинні максимально відповідати індивідуальним потребам ув'язнених, відповідати їх прагненням [3].

У зарубіжній пенітенціарній практиці навчання розглядається як стійка модифікація поведінки ув'язненого. На думку проф. Уельського університету Р. Кінга (Англія), освіта є одним із основних шляхів гуманізації в умовах позбавлення волі, одним із кращих шляхів зміни способу мислення людини.

У багатьох європейських країнах та США поширені освітні програми для пенітенціарних установ, що визначають терміни і зміст навчання ув'язнених, програми педагогічної технології, коригувальні освітні програми для різних категорій ув'язнених: неповнолітніх, жінок, осіб з відставанням в розумовому розвитку тощо.

Практикується освіта за шкільними та університетськими програмами, професійна підготовка,

користування платними послугами коледжів і університетів по очному і заочному навчанню ув'язнених.

Для залучення засуджених до навчання застосовуються різні види заохочень. Так, у Фінляндії засудженим надано вибір: праця або навчання в робочий час. У Польщі засуджені жінки, які отримують професійну освіту, мають певні пільги: на щоденне користування тренажерним залом, додаткову підготовку поза тюремним утриманням, користування бібліотечним фондом.

Окрім освіти, у всьому світі ув'язнені як одна з найменш захищених груп населення є спеціальним об'єктом уваги служб соціальної роботи.

Наприклад, у США соціальна робота щодо правопорушників здійснюється службою пробації, яка, крім надання соціальної допомоги умовно засудженим і умовно звільненим (надання психологічних послуг, участь в релігійних групах, участь в промисловому виробництві і сільськогосподарських роботах, працевлаштування, надання житла, матеріальна підтримка), веде роботу з профілактики рецидивної злочинності.

У багатьох країнах Європи поряд з державними соціальними структурами широко розвинена мережа неурядових, громадських структур або напівдержавних утворень, які фінансуються і контролюються державою. До їх компетенції належать: розробка конкретних соціальних програм, їх реалізація, надання соціальної допомоги, залучення до соціальної роботи необхідних фахівців на громадських засадах і надання допомоги засудженим.

Для оптимізації виховного процесу у багатьох європейських країнах практикується розподіл засуджених по установах з певною спеціалізацією виховної роботи (наприклад, для отримання вищої освіти, для завершення середньої

освіти, отримання певної професії або спеціальності тощо).

Крім надання всебічної допомоги засудженим (психологічна підтримка, юридичні консультації, рішення проблем з житлом, працевлаштування), важливим завданням вважається розвиток особистої відповідальності засуджених, навичок самообслуговування, встановлення контактів, звички дотримуватися зобов'язань, навчання веденню рахунків і грошових розрахунків.

Не менш важливим фактором успішної соціальної адаптації засуджених є підтримка сімейних і особистих зв'язків з допомогою побачень. У багатьох країнах Європи та світу практикується надання засудженим тривалих (до кількох діб) побачень із рідними, а також можливості спільного проживання із родиною за межами установи.

У Мінімальних стандартних правилах поводження з ув'язненими 1955 р. підкреслюється необхідність поступової підготовки в'язнів до життя на свободі. Однією з форм такої підготовки рекомендується «пенітенціарна відпустка», під час якого ув'язнені підшуковують для себе роботу, встановлюють корисні зв'язки, вирішують свої сімейні справи тощо [4].

Пенітенціарне законодавство багатьох держав передбачає систему надання відпусток засудженим до позбавлення волі. Умови та підстави їх надання є дуже різними. Це пов'язано з численними факторами і, в першу чергу, безпосередньо з різними видами режимів відбування покарання і встановленими правилами утримання засуджених. Ці ж обставини стосуються і тривалості звільнень та відпусток. В одних випадках їх величина може встановлюватися декількома годинами, в інших їх тривалість може бути встановлена законом до декількох тижнів.

Загальним для надання заохочувальних відпусток засудженим є те, що вони встановлюються за пра-

вмірну поведінку в місцях позбавлення волі і тільки тим, хто стає або став на шлях виправлення, а також тоді, коли у персоналу тюремної установи є переконаність в тому, що особа, яка заохочується, не вчинить якогось правопорушення.

Поширеними в пенітенціарній зарубіжній практиці є спеціальні програми підготовки засуджених до звільнення, які передбачають звільнення засудженого на кілька годин, на цілий день або навіть на кілька днів для отримання необхідних документів; бесіди з можливими майбутніми роботодавцями; пошук житла; відвідування сім'ї; відвідування магазинів з метою ознайомлення з цінами на необхідні товари; з будь-якою іншою метою, яку можна вважати такою, що сприяє майбутньому пристосуванню засудженого до життя в суспільстві.

Надання відпусток є не просто пільгою або нагородою, яку можна заслужити сумлінним ставленням до роботи і дотриманням правил, встановлених в місцях позбавлення волі, а й одним із прийомів повернення правопорушників до нормального життя. Відпустки служать тому, щоб поступово привчити ув'язненого до ідеї вільного життя і переконати його в тому, що він, як і раніше, належить до суспільства, в яке йому доведеться, врешті-решт, повернутися.

У статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) термін «ресоціалізація» визначається як свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [5].

Відповідно до статті 94 КВК України у виправних колоніях усіх рівнів безпеки створюються дільниці ресоціалізації, які є фактично основним місцем відбування покарання засудженого [5].

Поняття «соціальна адаптація» визначається Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (далі – Закон) як процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [6].

У КВК України термін «соціальна адаптація» вживається лише для назви дільниці, яка створюється виключно у спеціальних виховних установах (виховних колоніях). У дільниці соціальної адаптації тримаються засуджені, які правомірно себе поведуть і сумлінно ставляться до навчання та праці і яким до звільнення залишається не більше шести місяців [5].

Таким чином, виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що фактично двома термінами «ресоціалізація» та «соціальна адаптація» у законодавстві позначено один процес, а саме повернення засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Основна відмінність між цими поняттями полягає у їх розмежуванні в просторі та часі. Процес ресоціалізації починається з моменту потрапляння людини до місць позбавлення волі і триває під час усього часу відбування покарання. Процес соціальної адаптації починається ближче до закінчення терміну відбування покарання та продовжується після звільнення особи з місць позбавлення волі.

Загальні засади соціальної адаптації засуджених в Україні визначаються Законом [6].

Згідно з Законом до повноважень органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України віднесено здійснення спільно із суб'єктами соціального патронажу заходів з підготовки засуджених осіб до звільнення з метою надання цим

особам допомоги щодо трудового і побутового влаштування за обраним ними місцем проживання, а також забезпечення надання цим особам можливості для здобуття освіти через систему навчальних закладів, в тому числі шляхом дистанційної форми навчання, з метою їх подальшої соціальної адаптації.

Заходи з підготовки засуджених до звільнення плануються та здійснюються відповідно до Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення», затвердженого наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених» від 16.05.2016 р. № 1418/5, таким чином, щоб вони охоплювали весь період відбування засудженим покарання – від дати прибуття в установу до дати його звільнення [7].

При підготовці засуджених до звільнення здійснюються такі основні заходи:

- організація взаємодії установи виконання покарань із суб'єктами соціального патронажу під час підготовки до звільнення;

- сприяння засудженим в отриманні чи поновленні особистих документів;

- допомога засудженим у налагодженні позитивних соціально корисних стосунків;

- надання засудженим психологічної допомоги;

- інформування засуджених про тенденції та зміни в соціально-політичному, економічному та правовому житті держави та суспільства;

- розвиток у засуджених знань, умінь та навичок для проживання у суспільстві, зокрема, навичок самообслуговування, гігієни, догляду та підтримки стану власного здоров'я, трудових та професійних навичок і умінь, знання власних прав і обов'язків та вміння їх застосовувати.

Програма «Підготовка до звільнення» умовно здійснюється у три етапи.

На початковому етапі з'ясовуються родинні стосунки засудженого, наявність інших соціальних зв'язків, у разі потреби пропонується допомога у їх відновленні; з'ясовуються рівень освіти, наявна професія, робоча спеціальність та пропонується набутти повну загальну середню або професійно-технічну освіту, підвищити освітній рівень за дистанційними технологіями; роз'яснюються умови та порядок застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та інші підстави для дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким; вивчаються наміри засуджених щодо місця проживання після звільнення та працевлаштування.

Під час основного етапу соціально-психологічна служба установи вживає заходів щодо вирішення проблемних питань засудженого, визначених на першому етапі;

- надає засудженому допомогу в оформленні (поновленні) паспорта, реєстраційного номера облікової картки платника податків, інших документів, які необхідні для вирішення питань трудового та побутового влаштування після звільнення, оформлення пенсії;

- залучає засудженого до отримання загальної середньої освіти та робітничої професії;

- надає засудженому актуальну інформацію, що стосується суспільно-політичного, економічного, соціального життя держави і суспільства;

- надає засудженому інформацію про заклади соціальної адаптації для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, їх розташування, контактні дані, умови прийому та проживання в них.

Засудженим, у яких відсутній паспорт, надається допомога

в його оформленні. Так, щорічно за сприяння установ виконання покарань оформлюють паспорт громадянина України понад 6 тис. засуджених. А також за результатами запитів до органів слідства та суду повертається близько 1,7 тис. вилучених паспортів засуджених.

У 2014 році українським законодавством засудженим до позбавлення волі надано право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом [8]. На сьогодні в установах виконання покарань тримається близько 1 тис. засуджених до позбавлення волі, які набули права на пенсію, що складає 2,4 % від загальної маси засуджених до позбавлення волі. Майже всі вони (83%) цим правом скористались, оформили та отримують пенсію.

На заключному етапі засуджений зараховується на курси підготовки до звільнення, які організуються з метою підготовки засуджених до життя в умовах вільного суспільства.

На курси зараховуються засуджені, яким до звільнення залишається три-шість місяців, а також засуджені, які довели своє виправлення або стали на шлях виправлення та яким залишилось не більше трьох місяців до розгляду на засіданні комісії установи питання про подання до суду матеріалів для застосування ст. ст. 81-82 Кримінального кодексу України.

Заняття курсів проводяться у формі лекцій, практичних занять, тренінгів, на які запрошуються суб'єкти соціального патронажу, що надають особам, звільненим від відбування покарання, допомогу щодо трудового і побутового влаштування за обраним ними місцем проживання.

Кожен курс складається з трьох модулів: правова підготовка, психологічна підготовка, основи здо-

рового способу життя та безпечної поведінки.

Таким чином засуджений, який взяв участь у програмі диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення» і при цьому свідомо та відповідально поставився до опанування тих знань, умінь та навичок, які йому викладалися, суттєво підвищує свої шанси на успішну соціальну адаптацію після звільнення.

Законом до повноважень органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України також віднесено забезпечення надання вказаним особам можливості для здобуття освіти через систему навчальних закладів, в тому числі шляхом дистанційної форми навчання, з метою їх подальшої соціальної адаптації [6].

Створення в місцях позбавлення волі умов для навчання засуджених є відображенням конституційного права кожного громадянина України на освіту.

Навчання здійснюється у загальноосвітніх навчальних закладах, що функціонують при усіх установах виконання покарань. Це вечірні (середні) школи; класи (групи) з вечірньою формою навчання; навчально-консультаційні пункти.

До загальноосвітнього навчання залучено три категорії громадян, які тримаються у цих установах: дорослі засуджені у виправних колоніях, засуджені неповнолітні у виховних колоніях, неповнолітні ув'язнені у слідчих ізоляторах. Також у слідчих ізоляторах до навчання долучаються засуджені до довічного позбавлення волі та засуджені, залишені в СІЗО для роботи з господарського обслуговування.

Так, на початок 2015/2016 навчального року у загальноосвітніх навчальних закладах при установах виконання покарань навчались 7220 осіб, що становить близько 93% від кількості засуджених, які не мають середньої освіти.

Для забезпечення потреб засуджених до позбавлення волі у професійно-технічній освіті, оволодінні ними робітничими професіями та спеціальностями, що користуються попитом на ринку праці, при установах виконання покарань функціонує мережа із 76 професійно-технічних навчальних закладів.

Ці заклади є державними професійно-технічними навчальними закладами другого атестаційного рівня, що забезпечують реалізацію потреб засуджених у професійно-технічній освіті, оволодінні робітничими професіями відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, стану здоров'я, а також їх перепідготовки та підвищенні кваліфікації.

У зазначених закладах засуджені здобувають робітничі професії відповідно до державних стандартів професійно-технічної освіти. Навчання здійснюється за 52 ліцензованими професіями.

На сьогодні в установах виконання покарань перебуває близько 10 тис. осіб, які не мають робітничої кваліфікації, із них професійно-технічним навчанням охоплено близько 70%. За результатами підсумкової атестації засуджені отримують свідоцтво про здобуття професії державного зразка.

Завдяки співпраці з Українським центром оцінювання якості освіти засуджені мають змогу проходити зовнішнє незалежне оцінювання якості освіти, що є базою для вступу засуджених до вищих навчальних закладів.

Так, у 2016 році до участі у ЗНО зареєструвалося 437 осіб. Із них переважна більшість показали високий рівень знань і набрали більше 124 балів, що надало їм юридичну можливість вступати до вищих навчальних закладів.

Загалом у вищих навчальних закладах за заочною (дистанційною) формою навчається 29 осіб, з яких 7 засуджених неповнолітніх.

З метою реалізації засудженими права засуджених на здобуття

освіти та доступу до глобальної мережі Інтернет, що передбачено ст. 107 КВК України, у виховних колоніях та слідчих ізоляторах створено та функціонують інтернет-класи [9].

Окрім цього, наразі створюється Спеціальна інформаційно-комунікаційна система (СІКС), яка надасть можливість її користувачам проведення відеоконференцій із навчальними закладами, віддаленого відвідування та користування електронними бібліотеками, що допоможе дистанційно здобувати вищу освіту та займатися самоосвітою.

Відповідно до Закону спільним наказом Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства внутрішніх справ України від 28.03.2012 р. № 478/5/180/375/212/258 затверджено Порядок взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [10].

За цим Порядком установами виконання покарань у взаємодії із суб'єктами соціального патронажу відпрацьовуються питання трудового та побутового влаштування звільнених осіб.

За три місяці до звільнення засудженого з ним проводиться бесіда для визначення його намірів щодо місця проживання та працевлаштування після звільнення і надання необхідної допомоги у вирішенні цих питань.

Отриману інформацію установа надсилає до відповідного територіального органу внутрішніх справ за обраним засудженим місцем проживання для перевірки можливості його проживання після звільнення.

Стосовно засуджених, які звернулись по допомогу у влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених осіб, надсилається повідомлення до відповідного органу праці та соціального захисту населення для підготовки та здійснення заходів соціального патронажу, а до обраної установи – особиста заява засудженого та довідка про стан його здоров'я.

Крім того, стосовно засуджених віком до 35 років надсилається повідомлення про звільнення до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді відповідного району (міста, району у місті), у якому має намір проживати особа після звільнення.

Стосовно всіх звільнених адміністрація установ виконання покарань направляє інформацію для організації їх трудового і побутового влаштування за обраним ним місцем проживання в територіальні органи Міністерства юстиції і центри зайнятості населення.

Особам, які потребують влаштування до закладів соціальної адаптації, лікувальних закладів, будинків інтернатів, надається допомога у вирішенні цих питань.

Особи, які звільнені від відбування покарання, забезпечуються безплатним проїздом до місця проживання або роботи в межах України.

У разі відсутності необхідного за сезоном одягу, взуття і коштів на їх придбання особи, звільнені від відбування покарання, забезпечуються одягом і взуттям безоплатно, за потреби їм надається одноразова грошова допомога.

Особи, які звільнені від відбування покарання і потребують за станом здоров'я постійного догляду, а також неповнолітні направляються до місця проживання в супроводі родичів або працівника колонії.

Відповідно до Закону соціальний патронаж звільнених осіб здійснюють центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи

місцевого самоврядування та підпорядковані їм інші суб'єкти соціального патронажу.

Загальну координацію соціального патронажу звільнених осіб здійснює Міністерство соціальної політики України.

На жаль, норма цього закону, яка визначає, що суб'єкти соціального патронажу зобов'язані невідкладно розпочати здійснення заходів соціального патронажу лише в разі звернення до них звільнених осіб, не дозволяє говорити про завершену систему соціальної адаптації звільнених осіб.

Наразі в Україні триває процес створення служби пробації, який можна назвати початком нового етапу розвитку системи соціальної адаптації засуджених в Україні.

Відповідно до Закону України «Про пробацію» метою пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності [11].

Одним із основних завдань пробації якраз і є здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення, реалізація інших заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень, реалізація пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням тощо.

Таким чином новостворюваний орган пробації має стати тією ланкою, яка забезпечить безперервність та стабільність виховного впливу на особу, яка вчинила злочин, та її повернення до свідомого соціально прийнятого способу життя.

Проведений короткий огляд дозволяє визначити кілька пріо-

ритетних напрямів здійснення заходів ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених, які заслуговують на розгляд щодо доцільності їх впровадження в українській кримінально-виконавчій практиці:

1. Орієнтування системи заходів ресоціалізації на засудженого як індивіда, його індивідуальні права і гарантії; сприяння відновленню його соціального статусу і підтримки соціального функціонування; планування і реалізації програм і послуг, спрямованих на задоволення його потреб.

2. Залучення суб'єктів соціального патронажу до роботи із засудженими та планування процесу їх реінтеграції в суспільство ще до їх звільнення, оскільки кримінально-виконавчі установи не можуть якісно підготувати засуджених до звільнення самостійно без допомоги суспільства.

Для нормативного врегулювання здійснення двох вищевказаних напрямів необхідно у Законі України «Про соціальну адаптацію осіб,

які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» скасувати норми, які обмежують здійснення заходів соціального патронажу лише в разі звернення звільнених осіб, а також конкретизувати завдання суб'єктів соціального патронажу щодо їх участі у підготовці до засуджених до звільнення.

3. Застосування відпусток, як правило, до всіх категорій засуджених, незалежно від призначеного їм терміну покарання, тяжкості вчиненого злочину, але у всіх випадках при наявності у них стійкої правомірної поведінки, позитивного ступеня виправлення і твердої впевненості адміністрації установи в тому, що засуджений у період знаходження поза територією установи виконання покарань не вчинить жодного правопорушення і повернеться до неї у визначений строк.

Така новація потребує внесення відповідних змін, у першу чергу, до

КВК України щодо надання принципового дозволу, а також внесення змін до існуючих або за потреби видання нових підзаконних актів, які б регулювали порядок та підстави надання таких відпусток.

4. «Імпорт» фахівців і можливих послуг – запрошення фахівців, які не працюють безпосередньо в правовій системі. Перевага таких заходів полягає у тому, що ув'язнені зустрічаються зі звичайними цивільними особами і самі можуть спілкуватися з ними як звичайні громадяни. Ця модель повинна також сприяти розвитку самообслуговування, коли засуджені користуються товарами та послугами, які надають компанії поза межами установи.

Для запровадження таких заходів немає потреби у якихось законодавчих змінах. Їх окремі елементи у вітчизняній пенітенціарній практиці застосовуються вже сьогодні. Тож наразі таку практику потрібно лише поширювати, одночасно розширюючи перелік товарів та послуг, які надаються. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Мін'юст дав старт реформі пенітенціарної системи [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства юстиції України. – 2016. – Режим доступу : <https://minjust.gov.ua/ua/news/48063>
2. Реформа пенітенціарної системи [Електронний ресурс] / Мін'юст. – 2016. – Режим доступу : <http://www.slideshare.net/minjust/p-58095593>
3. Європейські пенітенціарні правила [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 2006. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_032
4. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 1995. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212/print1476296806312834
5. Кримінально-виконавчий кодекс України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 2003. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-1>
6. Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 2011. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3160-17>
7. Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення» [Електронний ресурс] // Наказ Міністерства юстиції України. – 2016. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0735-16/paran2#n2>
8. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 2014. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1186-18/paran171#n171>
9. Про затвердження Порядку організації надання засудженим до позбавлення волі доступу до глобальної мережі Інтернет [Електронний ресурс] // Наказ Міністерства юстиції України від 01.08.2014 р. № 1275/5. – 2014. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0991-14>
10. Про затвердження Порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [Електронний ресурс] // Спільний наказ Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства внутрішніх справ України від 28.03.2012 р. № 478/5/180/375/21. – 2012. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0487-12>
11. Закон України «Про пробачення» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 2015. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160-19>